

Денис Гетьман,

аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1926–1936 рр.

У статті на основі українських та російських джерел відтворено і проаналізовано етапи повернення українських архівних документів з Росії. Висвітлено також роботу державних, наукових установ УСРР на тлі загального процесу реституції українських культурних цінностей з РСФРР протягом 1926–1936 рр.

Ключові слова: розподіл архівних матеріалів між союзними республіками, повернення українських архівних документів, Укрцентрархів, Центрархів РСФРР, ЦАУ СРСР.

З виробленням Основних положень розподілу архівних матеріалів між союзними республіками протягом 1925–1926 рр. Центрархів УСРР вступив у нову фазу відносин з російськими державними архівними та науковими структурами. Україна сподівалася позитивно вирішити питання повернення українських архівних документів із всесоюзних установ. Остаточний варіант Основних положень, надісланий ЦАУ УСРР встановлював:

«1. Всі архівні матеріали, що відклались від діяльності існуючих на території союзних республік в їх історичних кордонах установ та підприємств, так само й від діяльності окремих осіб, які мали відношення до цієї республіки, що виявилися за межами цієї республіки, мають бути повернуті за належністю кожній з республік.

Архівні фонди та матеріали військового відомства розподіляються відповідно до схеми, що встановлюється Народним комісаріатом військово-морських сил.

Як загальне правило, архівні діловодні фонди архівних установ, центральних та місцевих не підлягають дробінню на групи чи на окремі матеріали й мають зберігатися в цілісності за місцем свого утворення.

Питання про виділення з цієї статті фондів матеріалів, що мають значення для практичних та наукових цілей установ союзних республік, може бути вирішено за погодженням Центрархівів зацікавлених республік, за умови розбіжностей, урядами республік.

Союзним республікам можуть бути передані матеріали, що мають значення для практичних чи наукових цілей, з фондів установ іншої республіки, якщо в цьому фонді наявні дублюючі екземпляри даних матеріалів. В усіх інших випадках ок-

ремні групи матеріалів видаються на певний час у тимчасове користування.

Встановлене в ст. 2 правило розповсюджується на архівні матеріали, вказані в ст. 1 Основних положень.

2. Наукові зібрання наукових установ СРСР, систематизовані, науково описані та що увійшли в науковий обіг, залишаються незруйнованими у своєму об'ємі.

Проте винятком із загального правила можливі передачі союзним республікам архівних матеріалів, що входять в діловодні фонди окремих установ, із зібрань наукових установ СРСР союзних республік, причому ці передачі будуть проходити на основі угод зацікавлених установ СРСР та союзних республік чи відповідних урядів по належності.

У випадку, якщо діловодні фонди установ, існуючих на території різних союзних республік, зруйновані остаточно та не можуть бути відновлені, а окремі документи з цих фондів, зібрані в окремі самостійні зібрання, науково оброблені, систематизовані, науково описані та видані, – такі зібрання не підлягають руйнуванню і мають бути збережені в своїй єдності та знаходиться у веденні Центрархіва однієї з союзних республік. Перевага віддається Центрархіву тієї республіки, до території котрої відноситься більшість документів зібрання.

Союзна республіка, у відання якої надходить вказане в цій статті зібрання, дає гарантію його збереження.

3. Документи, котрі не входять до складу діловодних фондів та становлять власність приватних осіб (іменні грамоти та універсали видані окремим особам; дипломи та атестати; іменні по-

свідчення, приватне листування; зняті в приватному порядку копії з документів для наукових та інших цілей), що увійшли в склад наукових колекцій, вилученню не підлягають та залишаються на місцях в наукових установах, що створили ці колекції.

4. На основі встановлених попередніми статтями принципів розподілу архівних фондів та матеріалів Центрархіву союзних республік: мають виявити не належні їм матеріали, що підлягають передачі Центрархівам інших республік; можуть виявити приналежність їм тих чи інших матеріалів, що перебувають в архівосховищах Центрархівів інших союзних республік, для складення мотивованих заяв на передачу архівних матеріалів.

5. Для архівних матеріалів будь-якої союзної республіки, котрі за своїм складом та змістом відносяться до іншої республіки, але не підлягають передачі останній, встановлюються найкращі умови наукового використання, включаючи передачу їх у тимчасове користування.

Порядок передачі матеріалів у тимчасове користування, так само як порядок використання, встановлюється особливою інструкцією, що виробляється за погодженням Центрархівів союзних республік»¹.

Наведені положення повністю відповідали тим рішенням, що приймалися на засіданнях спеціальної комісії. Однак українська сторона не погоджувалась із 2 та 3 пунктами. Україна вимагала сформулювати пункт другий та третій в іншій редакції².

Послідовно дотримувався своєї позиції Укрцентрархів. Керуючись постановою ЦВК СРСР від 18 вересня 1925 р., він боровся за право повернення всіх українських архівних фондів та матеріалів. Непоступливість, принциповість російської й української сторін змусили ЦВК СРСР надати додаткові роз'яснення щодо повернення союзним республікам усіх архівних матеріалів. ЦВК СРСР вирішував справу майже рік. У серпні 1926 р. Президія ЦВК СРСР розтлумачила, що в її Постанові від 18 вересня 1925 р. «малось на увазі питання про передачу архівних матеріалів республік тільки тих, що зберігаються в установах РСФРР». Крім цього, ЦВК дозволив комісії обговорити питання передачі матеріалів громадських установ³.

Своїм рішенням ЦВК СРСР продемонстрував пріоритетність і впливовість позиції РСФРР у пи-

танні розподілу архівних матеріалів. Україні залишалося доводити і обстоювати власну позицію лише в межах пунктів, розроблених комісією, котрі на той час ще не були офіційно затверджені ЦВК СРСР.

Поки доля українських архівних матеріалів у всесоюзних установах залишалася невизначеною, процес виявлення та повернення евакуйованих українських архівів не припинявся. До Укрцентрархіву надходила інформація про фонди, що перебувають за межами України. Програма, розроблена ЦАУ УСРР у листопаді 1925 р., стала давати перші результати. Укрцентрархів й далі продовжував надсилати запити, офіційні звернення та своїх представників у регіони РСФРР. Отримавши необхідну інформацію про українські архівні матеріали, він докладав зусиль, щоб все виявлене поверталось в Україну і включалось до ЄДАФ.

Так, у Курську, Орлі, Тулі, Смоленську, Гомелі, Брянську інспектор Укрцентрархіву Ю. Кошарський знайшов: справи Чернігівського губернського казначейства, Гайворонського урєвкому, матеріали Житомирської жіночої гімназії та документи Житомирського окружного суду за 1870 р., архів Лозовопавлівського райвиконкому за 1918–1919 рр., а також архівні матеріали з м. Стародуба, серед яких виявилися документи XVII–XVIII ст. Надходили повідомлення з Росії про те, що розшук українських архівних фондів Центрархівом РСФРР ведеться згідно з планом. У 1925 р. Центральний історичний архів Москви виявив 3700 зв'язок, 340 книг та 2 папки архівних матеріалів XVII–XIX ст., а також 76 зв'язок, 50 ящиків та 40 лантухів українських пореволюційних архівних фондів. Окрім вказаних матеріалів до України були відправлені справи, виявлені Орловським губархбюро, стосовно надзвичайної комісії Лебединського повіту за 1919 р., Сумського виконкому за 1918–1919 рр., білопільської міської міліції за 1919 р. та харківської повітової міліції за 1918–1919 рр. Всього надійшло 114 справ, 21 документ та 13 книг⁴.

Робота з повернення архівних матеріалів до України велася у двох напрямках. Перший – ЦАУ УСРР формувала за власною інформацією запити про місцеперебування фондів. Другий – Центрархів РСФРР планово виявляв та перевіряв українські заявки в місцевих архівосховищах. Вжиті заходи були досить дієвими, оскільки постійно виявлялися нові матеріали українського походження.

Восени 1926 р. нарешті вирішилося питання про

¹Центральний Державний Архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 93–97.

²Там само. – Арк. 62–62 зв.

³ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3818. – Арк. 39.

⁴ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 37–40.

передачу Україні, за згодою Центрархіву РСФРР і Президії ВЦВК, фондів центральних та місцевих установ XVII–XVIII ст. з колишнього Московського архіву Міністерства юстиції, вивезених ще у до-революційний час. За підрахунками російських експертів, Україні належало 97 фондів у 3500 в'язках⁵. Повернення фондів передбачалось лише за умови їх розміщення у тих архівосховищах, з яких вони були вивезені⁶.

У середині 1926 р. завідувач Харківського центрального історичного архіву Є. Іванов та завідувач Центрального архіву революції М. Гливенко, за дорученням Укрцентрархіву розпочали ознайомлення з фактичним складом фондів українських матеріалів у Москві.

Вони разом із російськими експертами А. Новосельським та Я. Ждановичем сформували списки матеріалів, що передавались Україні. Назвемо найважливіші з них: документи Чугуївського Приказу XVII ст.; Генеральної військової канцелярії, I та II Малоросійських колегій; фонди полкових канцелярій, полкових судів, магістратів, сотенних правлень Лівобережної і Слобідської України, губернських і повітових установ XVIII ст., та ін.⁷ Загалом до списку увійшло 190 фондів у 3710 в'язках та 340 книг.

Українські спеціалісти працюючи в московському архівосховищі виявили додаткові матеріали, які не потрапили до списку, а саме: «фонд Вольновської воеводської канцелярії з 1711 до 1762 рр.; справи: Харківського губернського магістрату, Чугуївської воеводської канцелярії з 1731 р., Слобідсько-Української губернської канцелярії з 1765 р., Недригайлівського повітового суду з 1753 р., Харківської та Ізюмської полкових канцелярій; «Чугуївське листування» XVII ст.; жалувана грамота Ізюмського полку; справи Острозького Приказу XVII ст.; жалувані грамоти Острозькому слобідському полку; справи Острозької полкової канцелярії з 1702 р.; Острозької провінціальної канцелярії з 1765 р.; Острозького міського магістрату з 1780 р.»⁸.

За цими матеріалами було сформовано два додаткові списки. До першого увійшли щойно віднайдені матеріали, до другого – старі канцелярські

описи, за якими архів Міністерства юстиції приймав українські фонди раніше.

Колегія центрального архівного управління РСФРР погодилася повернути всі матеріали, окрім стовпців «приказної ізби», оскільки вона «становила важливий додаток до архівних матеріалів «Разряду»⁹.

Загалом в Україну надійшло 4220 зв'язок у 822 тюках загальною вагою понад 2000 пудів. Загальна кількість справ та книг, переданих Україні, сягала 82000. За приблизними оцінками українських спеціалістів, архівні матеріали належали до 300 ділових фондів з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Київської, Волинської, Подільської, Катеринославської та Херсонської губерній. Отримані матеріали Укрцентрархів розподілив поміж Харківським центральним історичним архівом, Центральним архівом давніх актів у Києві, Дніпропетровським та Одеським крайовими історичними архівами.

За словами безпосереднього очевидця тих подій, завідувача Харківського центрального історичного архіву Є. Іванова, в Україну повернулися «матеріали, на котрі вона мала безперечне право, це її, так би мовити, історична спадщина. Серед матеріалів були виключно фонди українського походження, що утворилися на території України, а також ті, що становлять архівні фонди українських установ, переважно судових, ліквідованих за часів судової реформи 1864 р.»¹⁰.

Для українських наукових установ та ЦАУ УСРР повернення вказаних матеріалів стало надзвичайною подією, адже раніше Україна отримувала від Росії переважно евакуйовані матеріали чи архіви радянських установ.

Проте в справі повернення головна роль належала Центрархіву РСФРР, а не УСРР, адже саме Росія визначала умови повернення Україні фондів дореформених установ, не маючи при цьому жодних заперечень. За словами російських архівістів, документи місцевих установ України «зберігались у Московському архіві Міністерства юстиції з метою збереження їх від загибелі на місцях»¹¹. Заходи з розподілу архівних матеріалів розробила комісія при ЦВК СРСР. Отже тут українські фахівці діяли в межах правил, встановлених російськими колегами.

⁵ Іванов Є. Українські фонди, перевезені з Москви // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 44.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3818. – Арк. 43.

⁷ Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні. – К., 1975. – С. 76–77.

⁸ Іванов Є. Українські фонди, перевезені з Москви. – С. 46–47.

⁹ Там само. – С. 47.

¹⁰ Там само. – С. 44–45.

¹¹ Максаков В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945) – М., 1969. – С. 168.

І все-таки отримані матеріали були важливі для України не тільки з огляду на їх залучення до ЄДАФ УСРР. Оскільки фактичного опису українських матеріалів не існувало з'явилася можливість з'ясувати, що збереглося, що було втрачено, а що залишалося в Росії. Науковий опис отриманих документів вітчизняні архівісти розпочали в жовтні 1926 р.

Утім сховища Центрархіву РСФРР продовжували зберігати значну частину українських архівних фондів. Так, з «Малоросійських справ» колишнього архіву Міністерства закордонних справ там залишалися матеріали 1722–1723 рр. Генеральної військової канцелярії, Генерального суду, листування генеральної старшини, офіційні листи Вельямінова до П. Полуботка; у фондах Малоросійської експедиції й прав сенату зберігалося 5 книг Канцелярії міністерського правління та книги Малоросійської колегії; у Військово-історичному архіві Москви залишалися матеріали штабів округу військових поселень¹².

Поки принципи передачі архівних матеріалів УСРР офіційно не затвердила комісія при ЦВК СРСР, обговорювати подальшу долю українських фондів у всесоюзних установах було марною справою. На початок 1927 р. не погодженими залишалися питання про наукові колекції установ всесоюзного значення. Що характерно, існувало кілька редакцій Основних положень розподілу архівних матеріалів. Інколи вони досить істотно відрізнялись одна від одної. Так, ВЦВК та Центрархів РСФРР пропонували зробити застереження: «Винятком із загального правила стосовно наукових зібрань наукових установ СРСР мають бути виділені та передані за належністю Центрархівам союзних республік: архівні матеріали, взяті науковими установами свого часу на тимчасове користування; архіви палаців, монастирів, церков, а також націоналізованих маєтків, акціонерних товариств, фабрик, заводів, підприємств та банків. У першу чергу передаються архіви родини Романових; архіви активних діячів контрреволюції, осіб, що емігрували за межі СРСР за час із 1917 р.; всі прийняті науковими установами СРСР матеріали діловодства установ періоду Тимчасового Уряду і радянських установ, військових частин періоду імперіалістичної та громадянської воєн»¹³.

¹² Барвінський В. Огляд архівних матеріалів з історії Західно-руського та українського права, що переховуються у «Древнехранилище» Московського Центрального Архіву // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 116–118.

¹³ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 1289. – Арк. 6.

Українським експертам цей пункт бачився в іншій редакції: «Зібрання наукових установ СРСР, систематизовані, описані та ті, що увійшли у науковий обіг, залишаються незруйнованими у своєму об'ємі, однак, наукові зібрання, що повністю відносяться за своїм змістом до даної республіки, передаються незруйнованими останній»¹⁴.

Невизначеність третього, найголовнішого, пункту Основних положень про розподіл архівних матеріалів між союзними республіками негативно впливав на долю українських фондів, котрі перебували в наукових установах всесоюзного значення. Українські експерти оптимістично дивилися на вирішення проблеми, сподіваючись, що «ЦВК СРСР, здійснюючи принципи національної політики, висловиться за передачу УСРР і цих матеріалів»¹⁵. Їхні сподівання мали справдитися з огляду на позицію окремих представників Центрархіву РСФРР.

На першому Всеукраїнському з'їзді архівних робітників 1927 р. в Харкові виступив представник Центрархіву РСФРР В. Максаков. Він наголосив на важливості справи передачі архівних матеріалів, проте зауважив: «Центрархів іде по можливості назустріч вимогам України і немає сумніву, що матеріали, вивезені за межі УСРР, належить безумовно повернути; матеріали українського походження, що зберігаються в установах всесоюзного значення, також належить повернути. Центрархів згоден передати і частину фондів центральних російських установ, якщо вони стосуються виключно України, після відповідного, звичайно, обстеження кожного такого питання окремо; це – виняток із загального принципу неподільності фондів, встановлений Комісією у справі передачі архівних матеріалів при ЦВК СРСР. Виходячи з цього, Центрархів з власної ініціативи намітив декілька таких фондів для передачі УСРР»¹⁶.

Отже підстави для позитивного вирішення питання про архівні фонди установ всесоюзного значення існували, і українські архівісти покладались на здоровий глузд російських колег.

Ситуація навколо проекту документа про розподіл архівних матеріалів між союзними республіками жодним чином не впливала на процес виявлення і концентрації українських архівних фондів та

¹⁴ Там само. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 1289. – Арк. 7.

¹⁵ Барвінський В. 1-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 34.

¹⁶ Там само. – С. 13–41.

матеріалів за межами УСРР. Відомості про українські матеріали надходили від Центрархіву РСФРР, інколи Наркомати УСРР повідомляли про виявлені ними українські архіви в аналогічних відомствах інших республік. Так, Народний комісаріат юстиції України вказував, що його співробітники в архівосховищах Москви виявили низку українських архівних фондів, зокрема, справи: Румчердора за 1917–1918 рр.; Донецької республіки; губернських та повітових українських раддеп; південної армії; матеріали про Українську революцію в приватних архівах Є. Бош та Ерде¹⁷. Наркомпрос України звернувся до Головнауки та Центрархіву РСФРР із заявою про передачу документів, виставлених в експозиції «Ломоносов та Єлизаветинський час» в 1921 р. Йшлося про документи з архіву Міністерства закордонних справ, Головного штабу, матеріали, вивезені у 1826 р. з будинку Муравйових-Апостолів. У жовтні 1928 р. Центральний архів РСФРР відповів, що всі питання стосовно передачі архівних матеріалів союзним республікам вирішує комісія при ЦВК СРСР¹⁸.

Листом від 31 січня 1927 р. Центрархів РСФРР інформував Укрцентрархів про виявлення архівних матеріалів, котрі підлягають поверненню в Україну. У доданому списку значились: архівні матеріали про діяльність державних установ за 1917–1918 рр.; 30 фондів місцевих виконкомів, рад; фонд Одеської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 1917–1918 рр.; частина фондів центральних установ УНР за 1918 р.; справи: Волинського ревкому та його відділів; Народного комісаріату внутрішніх справ України за 1918 р.; Житомирського окружного суду; НКЮ УСРР; партійної організації ЦК КП(б)У¹⁹.

Частина виявлених історико-революційних матеріалів надійшла до Укрцентрархіву ще на початку 1927 р.²⁰ Їх допарвленням в Україну займався спеціально відряджений представник ЦАУ УСРР С. Ключарев²¹.

У квітні Центральний архів РСФРР направив до Укрцентрархіву відомості про результати роботи з вивчення та місцезнаходження архівних матеріалів, що належать союзним республікам. Переважна більшість віднайдених українських фондів, ева-

куйованих під час війни, виявилася в сибірському архівному бюро – 218 справ; тамбовському – 438; саратовському – 18; ульяновському – 11 справ²².

Наприкінці 1926 р. Укрцентрархів звернув увагу на можливість перебування українських архівних фондів у Кримському центральному архівному управлінні. У зверненні ЦАУ УСРР вказувалося на те, що архівні матеріали з Харкова, Запоріжжя, Мелітополя та інших міст свого часу були вивезені білогвардійцями до Сімферополя. Оскільки на той час Кримцентрархів підпорядковувся Центрархіву Російської Республіки, Центральне архівне управління УСРР звернулося саме туди.

Навесні 1927 р. у своїй відповіді Центрархів РСФРР повідомляв, що Кримцентрархів виявив 91 в'язку, 20 справ та 925 архівних одиниць, що належать УСРР. До списку входили частини фондів, документи, метричні книги з різних регіонів України переважно за XIX ст. та період 1917–1919 рр. Отримана інформація мала попередньо-орієнтовний характер. У червні 1927 р. Кримцентрархів надіслав до Укрцентрархіву новий реєстр матеріалів. До нього входили вже 165 зв'язок, 22 справи, 968 архівних одиниць та 287 книжок.

Протягом 1927–1928 рр. згадані матеріали передавалися Україні без жодних заперечень як зі сторони Кримцентрархіву, так і Центрархіву РСФРР. Згодом Чорноморське архівне бюро навіть додатково відправило матеріали армії УНР за 1918 р. та Народного комісара з трудових справ України²³.

Наприкінці 1927 р. представники Центрархіву РСФРР продовжили незавершену в 1925 р. справу з прийому військових матеріалів, що передавались Україною згідно з планом РСЧА до Москви та Ленінграда. Укрцентрархів підготував список виявлених військових фондів у Київському центральному історичному архіві, створив спеціальну комісію з питань передачі військових архівних матеріалів Центрархіву РСФРР. До неї входили М. Рубач, Я. Жданович, В. Барвінський, представники Українського військового округу та Істпарту ЦК КП(б) України. Архівісти Росії разом з українськими експертами розібрали фонди і виділили частину тих, що належали Російській Республіці. Щоправда, завідувач Укрцентрархіву М. Рубач відмовив у видачі великої кількості військових архівів РСФРР, посилаючись на встановлені норми відбору військових фондів на передачу до Центрального військово-історичного архіву та Центрального архіву

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 60; 84.

¹⁸ ДАРФ. – Ф. 2306. – Оп. 69. – Спр. 1358. – Арк. 9.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 93.

²⁰ Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні. – С. 76–77.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 5.

²² Там само. – Арк. 29.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 106.

Червоної армії. Однак, це непорозуміння вдалося владнати. Вже влітку 1928 р. архіви було направлено до РСФРР. З метою уникнення ускладнень при виявленні та передачі військових архівів у подальшому ЦАУ УСРР просило надати йому всі необхідні документи про концентрацію військових архівів на місцях, а також у Росії по лінії Наркомвійськмора й Центрархіву РСФРР²⁴.

Загалом на середину 1928 р. українська сторона майже повністю виконала свої зобов'язання з виокремлення та передачі військових фондів РСФРР і повернула переважну більшість матеріалів, евакуйованих з її території під час Першої світової та громадянської воєн. Як зазначав представник Центрархіву РСФРР: «Центрархів щороку включає до плану своїх робіт виявлення архівних матеріалів, що підлягають передаванню союзним республікам. Передано багато архівного матеріалу до ЗСФРР, БСРР та особливо УСРР. Минулого року передано Україні кілька тисяч пудів»²⁵. І дійсно, Україна отримала фонди дореформених установ XIX ст., окремі фонди Козацької доби.

Втім, перед Росією і Україною постало питання фондів, що становили загальносоюзні наукові зібрання. Комісія при ЦВК СРСР визначилась по всіх пунктах розподілу архівних матеріалів, окрім наукових колекцій всесоюзного значення. Для України це було принципове питання, адже найважливіші українські архівні фонди перебували саме в таких установах. Російська сторона не поступалась, оскільки не бажала руйнування колекцій та фондів установ всесоюзного значення. Вирішення питання зрушилося з місця у квітні 1929 р., коли ЦВК СРСР і РНК СРСР створили Центральне архівне управління СРСР. Їхня спільна постанова автоматично припиняла роботу Комісії при ЦВК СРСР з розподілу архівних матеріалів, адже всі питання пов'язані із фондами всесоюзного значення входили до його компетенції.

До складу колегії новоствореного органу увійшли: В. Максаков – Центрархів РСФРР, М. Рубач – Укрцентрархів, Ф. Ротштейн – НКЗС, А. Капшай – НКВіськмор, А. Дьяконов – НКПО, С. Гольдберг – НКФ СРСР, Я. Генкін – ОГПУ.

Ідея створення Центрального архівного управління СРСР обговорювалася в архівних колах союзних республік ще в 1924 р., коли проект ЦАУ СРСР розіслали для вивчення і висновків до Цен-

трархівів республік. Укрцентрархів поставився до цього проекту негативно. Україна вважала, «що немає потреби в утворенні всесоюзної центральної архівної установи, що підлеглість Укрцентрархіву Центрархіву ССРСР неприпустима, а для координації архівної роботи на просторі всього Союзу можливо скликати періодичні з'їзди представників Центрархівів усіх республік»²⁶.

Незважаючи на несприйняття ідеї створення ЦАУ СРСР, у березні 1925 р. проводиться перше та друге засідання представників союзних республік. На засіданнях присутні: В. Адоратський, В. Максаков – Центрархів РСФРР; Д. Багалій, С. Тетін – Укрцентрархів; М. Мелешко – Центрархів БСРР; З. Нечай – Центрархів Туркменської СРР, Ш. Чхетія – Центрархів Грузинської СРР, а також представник Узбекистанської СРР. Необхідність зібрань пояснювалась тим, що функціонує ціла низка наукових установ всесоюзного значення, архівні матеріали котрих не належать жодній з республік. Тому варто обговорити питання появи єдиного загальносоюзного архівного органу, котрий відатиме архівами загальносоюзного значення.

Після дискусій було вироблено три можливі варіанти функціонування ЦАУ СРСР. Представники РСФРР запропонували створити загальносоюзний архівний орган двох видів. Одна структура має безпосередньо завідувати архівними матеріалами загальносоюзного значення, інша керуватиме архівами через посередництво Центрархівів республік. Свій варіант відстоювала і українська сторона. Беручи до уваги рішення спеціальної комісії НКО та ЦАУ УСРР, вона окреслювала роботу майбутнього загальносоюзного органу лише періодичними засіданнями на зразок з'їздів Наркоматів просвіти республік СРСР. Україну підтримали представники Білорусії, Грузії та Узбекистану²⁷.

ЦАУ СРСР при ЦВК СРСР створювалося з метою об'єднати діяльність ЦАУ союзних республік і завідування архівними фондами загальносоюзного значення. Постановою визначалися архівні фонди загальносоюзного значення. До них були віднесені фонди з'їздів рад, ЦВК та РНК СРСР, народних комісаріатів СРСР інших загальносоюзних установ і організацій, архівні матеріали стосовно Лютневої революції 1917 р., всі матеріали про встановлення

²⁴ Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 719. – Арк. 9; 11; 33; 49; 52; 181–181зв.; 186.

²⁵ Жданович Я. Друга конференція архівних робітників РСФРР // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 15–22.

²⁶ Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 44–72.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 132.

радянської влади на території СРСР, а також матеріали з історії Робітничо-Селянської Червоної Армії та громадянської війни, архіви центральних урядових установ, що діяли до 1917 р., громадських організацій, що поширювали свою діяльність на всю територію держави, інші архівні фонди, котрі будуть визнані постановами ЦВК СРСР як такі, що мають загальносоюзне значення»²⁸.

Отже, з появою ЦАУ СРСР всі фонди країни були поділені на дві групи. До першої відносилися матеріали, що входили до складу державного архівного фонду союзних республік та належали республіканським архівним установам. Друга група фондів визначалась як фонди загальносоюзного значення. Вони теж перебували у складі архівного фонду республіки, але керівництво ними республіканські установи здійснювали під загальним наглядом ЦАУ СРСР.

Завдання ЦАУ СРСР окреслювались головним чином архівними фондами загальносоюзного значення. Управління розробляло проекти постанов стосовно цих зібрань, діяльності архівних управлінь союзних республік, пов'язаної із завідуванням фондами загальносоюзного значення, проведення обліку, видання директив з архівної справи в СРСР та налагодження архівної роботи в центральних установах.

Із визначенням архівних фондів загальносоюзного значення, створенням ЦАУ СРСР при ЦВК СРСР, організацією республіканських Центрархівів у 1929 р. система архівного управління Радянського Союзу була сформована. Однак, для України поява ЦАУ СРСР означала ігнорування її бачення архівного будівництва СРСР та республік. Зі створенням всесоюзного архівного органу наша республіка могла розраховувати на повернення їй розірваних українських фондів, частина яких перебувала в РСФРР, водночас українська сторона втрачала можливість отримати ті фонди, на котрі вона претендувала ще з 1924 р.

Робота ЦАУ СРСР набирала обертів, Центрархіви РСФРР та УСРР продовжували активно співпрацювати з питань виявлення архівних матеріалів, що належали союзним республікам. Так, у липні 1929 р. Центральний військово-історичний архів виділив зі своїх фондів матеріали українських військових поселень за 1770–1866 рр. у кількості 1200 зв'язок²⁹. Центрархів РСФРР виявив в

архіві зовнішньої політики матеріали Одеського губернського жандармського управління за 1891–1892 рр., були також виділені українські фонди із архіву жовтневої революції. До них, зокрема, входили справи: Лиманського виконкому за 1918р.; Харківської ради робітничих депутатів за 1917–1918 рр.; ради робітничих депутатів м. Олександрівська за 1918 р.; нерозібраний розсип документів різних установ УСРР за 1918 р.; Бюро українського друку.

У 1930 р. Укрцентрархів розпочинає активно співпрацювати також із ЦАУ СРСР. У зверненні до головної архівної установи Радянського Союзу зазначалося, що в 1873 р. до Петербурга з України було вивезено частину архівних матеріалів українських порохових заводів XVIII–XIX ст. Отже, фонди виявилися розірваними, а вони потребують об'єднання. ЦАУ СРСР погодилось повернути згадані архівні матеріали, попередньо погодивши своє рішення з відповідними архівними установами Росії.

Находилися відомості з інших регіонів Радянського Союзу. Так, Північно-Кавказьке крайове архівне бюро інформувало, що серед його фондів є українські, які можна отримати. А йшлося про контроль Бердянського порту за 1913–1916 рр.; інспектуру народних училищ Єкатеринославської губернії за 1897–1910 рр.; архів Лещинських Чернігівської губернії; архів графа М. Толстого Херсонської губернії; Єкатеринославська палата держмайна за 1859–1888 рр.; сімейний архів Лілье Київської губернії³⁰.

Укрцентрархів вів також власні пошуки, розсилаючи запити до архівних установ Росії про матеріали з України. Наприклад, з колишнього ленинградського архіву вимагались частина фонду штабу головного начальника південних військових поселень за 1825–1849 рр., зі сховища Центрархіву РСФРР – Актова книга Лохвицького уряду 1653 р., з державного університету в Ростові-на-Дону – архіви «Карпатсько-руського клубу», «Карпатсько-руського товариства», «Карпатсько-руського з'їзду», матеріали Київської контори держбанку та галицьких москвофілів.

На той час залишалось відкритим питання повернення в УСРР архівних фондів із наукових установ РСФРР загальносоюзного значення. Хоча, у вересні 1931 р. Академія наук СРСР запропонувала Центральному архіву давніх актів у Києві прийняти «Рум'янцевський опис Малоросії». І вже в жовтні Україна отримала 134 томи. Повернення

²⁸ Архивное дело в СССР // Архивное дело. – М., 1929. – Вып. 2. – С. 111–115.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 11.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 32–35.

цього фонду змобілізувало українських архівістів на переговори про решту українських архівних матеріалів в архівосховищах та бібліотеках всесоюзного значення.

Згодом ВУЦВК надіслав запит до ЦАУ СРСР. У листі, зокрема, вказувалось, що в бібліотеках Академії наук СРСР й досі зберігаються фонди, які належать Україні. Справа в тому, що частина цих матеріалів перебуває на території УСРР, а частина – в РСФРР. Тобто, має місце розірваність фондів, а це, як відомо, суперечить принципам архівного будівництва СРСР.

Україна, зокрема, просила повернути документи (51 од. зб.) зі збірника Скальковського, що становили частину фонду «Коша Січі Запорозької», а також акти Київської казенної палати та акти Чернігівського губернського правління³¹. ЦАУ СРСР підтримало звернення ВУЦВК і запропонувало Академії наук СРСР передати вказані матеріали. Укрцентрархів також звернувся до Президії АН СРСР і Публічної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна з проханням виділити з їхніх фондів архів малоросійських актів Маркевича, що входили до складу бібліотеки І. Лукашевича. Аргументація була такою: частина українських фондів передана Україні в 1926-му та 1931 р., а вказаний фонд стосується виключно установ Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Окрім звернень до всесоюзних установ Укрцентрархів повторно порушив питання про частини українських фондів московського Центрального історичного архіву РСФРР. У листі вказувались книги Канцелярії міністерського правління малоросійських справ, Малоросійської колегії, канцелярій малоросійських зборів, та генеральної артилерії.

Надії на отримання згаданих матеріалів були мізерними, проте з огляду на прецедент з «Рум'янцевським описом Малоросії» ця справа мала перспективи, адже ініціатива передачі цього опису належала РСФРР. Україні залишалось лише сподіватися.

У 1931 р. поновлюються взаємовідносини Укрцентрархіву і ЦАУ КрАСРР. Кримцентрархів був чи не єдиною архівною структурою, що визнавала право України на архівні матеріали без жодних суперечок про їх приналежність. Тому саме від нього надійшла інформація про виявлені матеріали, «що своїм змістом або ж цілком, або ж у більш-менш значній мірі торкалися території теперішньої УСРР, й котрі з різних причин опинились у

Криму й тимчасово, до передачі Українському Центральному архівному управлінню, зберігаються в архівосховищах ЦАУ КрАСРР³².

Крім того, в ЦАУ КрАСРР перебувало ще 7 невеликих фондів українських пореволюційних господарчих установ та організацій, що не мали великого історичного значення, а також фонд «Таврійської губернської креслярської», де зберігалися цінні матеріали про Мелітопольську, Дніпровську, Бердянську та Катеринославську місцевості³³.

В 1932 р. Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук, склавши план своєї роботи, подала заявку до Укрцентрархіву на низку історичних матеріалів з різних галузей життя України XVIII–XIX ст.³⁴ Крім того ВУАН разом з Укрцентрархівом направили листи до ЦАУ СРСР, Центрархіву РСФРР про розшук і передачу Україні архівних матеріалів про життя та діяльність Т. Шевченка³⁵. Для архівістів план роботи Археографічної комісії ВУАН був цікавий тим, що давав змогу встановити факт існування українських матеріалів, про котрі в Укрцентрархіві ще не знали. Виявлення їх не тільки збагачувало джерельну базу вітчизняної історичної науки, а й давало шанс для повернення в Україну нових архівних цінностей.

Важливу роль у виявленні історичних матеріалів, що належали Україні, відіграла спеціальна група, створена при Центральному архівному управлінні РСФРР. Саме вона зніціювала запити щодо українських матеріалів до Ленінградського центрального історичного архіву, архівів революції та зовнішньої політики, Червоної армії, жовтневої революції, народного господарства, Державного архіву феодально-кріпосницької епохи. Було віднайдено неймовірно великий масив матеріалів стосовно Української Центральної Ради, військового будівництва 1917–1918 рр. в Україні, а також листування М. Порша, С. Петлюри, М. Грушевського та ін.

Наприкінці 1932 р. між УСРР та РСФРР знову виникла суперечка навколо деяких фондів всесоюзного значення та їх місця зберігання. Центральне архівне управління СРСР, намагаючись зняти непорозуміння, організувало спеціальне зібрання. Його учасники (члени колегії ЦАУ СРСР) мали дійти згоди щодо архівних матеріалів громадянської війни, Центрального чорноморського архіву в

³² Шабатін І. Матеріали з історії України, що перебувають в архівосховищах КрАСРР // Архівна справа. – 1931. Кн. 1. – С. 12–15.

³³ Там само. – С. 14.

³⁴ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2560. – Арк. 1–3.

³⁵ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2772. – Арк. 1–3.

³¹ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2671. – Арк. 1–2.

м. Миколаєві, Архіву Червоної армії. З 21 по 26 січня 1933 р. відбулося три засідання за участю членів колегії ЦАУ СРСР: В. Максакова, І. Меницького, Ф. Анулова, Сліпцової та експертів Укрцентрархіву Семко і Герасименко.

Для УСРР питання приналежності фондів миколаївського архіву було цілком зрозумілим з огляду на важливість матеріалів для вивчення історії України. Представники ЦАУ СРСР дотримувалися іншої думки: «Ленінградський центральний історичний архів є місцем зберігання всіх архівних матеріалів армії та флоту, тому повне право на фонди архіву належить ЦАУ СРСР.» В результаті члени колегії вирішили, що «передача військово-морських архівних матеріалів до ЦАУ УСРР є недоцільною». Рішенням дозволялося Україні отримувати матеріали лише для тимчасового користування. Фонди оперативного значення залишались у миколаївському архіві.

Не менш серйозним стало обговорення питання передачі УСРР архівних матеріалів із фондів Архіву Червоної армії (АЧА). Дискусії точилися навколо матеріалів партизанських, червоноармійських та контрреволюційних національних формувань, що діяли на території України. Українська сторона вважала, що «вказані архівні фонди мають зберігатися в ЦАУ союзних республік на території котрої вони відклались». Представники Росії обстоювали думку, що ці фонди «відображають боротьбу робітників та селян за радянську владу на території СРСР і мають загальносоюзне значення». Отже, вказані архівні фонди мали зберігатися в Архіві Червоної армії. Остаточне рішення було таким: «матеріали АЧА визнаються як загальносоюзні та поступово сконцентровуються в АЧА, а їх місце зберігання підлягає обговоренню»³⁶. З приводу останнього представники Укрцентрархіву пропонували: «Всі матеріали, що відклались на Україні, де б вони не перебували на даний момент, з метою зручності їхнього використання мають зберігатися в ЦАУ УСРР».

Тим часом поки на українську пропозицію колегія ЦАУ СРСР виробляло своє рішення, учасники засідання перейшли до обговорення самого списку фондів АЧА, на які розраховувала Україна. До списку увійшли фонди Народного комісаріату військової торгівлі за 1918–1922 рр., військового відділу Тимчасового уряду, штабу Збройних Сил України, партизанських загонів, Галицької армії, архівні матеріали батька Махна.

Стосовно всіх фондів було дано доручення експертам ознайомитися з повним їхнім змістом і вирішити питання їхньої приналежності. Окреме рішення прийняли стосовно фонду батька Махна. Цей архівний матеріал мав статус надзвичайної важливості, тому він жодним чином не розпорошувався і не повертався за місцем свого первісного формування, хоча належав УСРР. Україна отримала опис фонду, дозвіл на тимчасове використання матеріалів у наукових цілях та повну його відкритість для дослідників.

На третьому засіданні було висловлено думку, яку підтримали російські представники, про принципи розподілу фондів зі списку АЧА. Її озвучив В. Максаков: «Вважаємо можливим передачу в постійне чи тимчасове користування окремих справ, колекцій документів та цілих фондів з архівосховищ РСФРР, незалежно від ознак цих матеріалів, що входять до складу фондів всесоюзного значення». Пропозиція такого авторитетного члена комісії не викликала заперечень ні з російської, ні з української сторони. Адже все мотивувалося «інтересами правильного та швидкого використання архівних матеріалів... оскільки в матеріалах АЧА зацікавлені дослідники всіх союзних республік»³⁷.

Прийняте рішення було правильним з огляду на те, що суперечки про приналежність тих чи інших фондів союзним республікам не сприятиме формуванню здорової атмосфери навколо архівного будівництва Радянського Союзу. Тому й вирішили, що ЦАУ УСРР отримуватиме матеріали фондів партизанських загонів, червоної гвардії, контрреволюційних національних формувань залежно від змісту справ певного фонду в кожному окремому випадку. Ознайомлення з фондами, що цікавлять Україну, може відбутися в будь-який момент за участю представників Укрцентрархіву. Крім того, комісія постановила передати УСРР частину фондів Галицької армії та матеріали київської й харківської шкіл червоних старшин, що зберігаються в АЧА.

На цих засіданнях представники ЦАУ УСРР також порушили питання про передачу Україні фонду Єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів та інтервенції, частини архівних матеріалів Центрального архіву жовтневої революції і Міністерства закордонних справ та фонду «шкіл червоних старшин».

Робота Укрцентрархіву з передачі архівних матеріалів була досить результативною. Адже Україні повертали частину фондів, що визначались як за-

³⁶ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2699. – Арк. 15–22 зв.

³⁷ Там само. – Арк. 27.

гальносоюзні. В середині 1933 р. надходять матеріали з архівосховищ РСФРР, ЦАУ СРСР та НКЗС РСФРР. Республіка отримує документи фондів Секретаріату іноземних справ Української Центральної Ради й Української Держави, матеріали стосовно біженців, військовополонених та іноземних громадян.

Переважна більшість матеріалів Секретаріату іноземних справ Української Центральної Ради перебувала в Україні, їх Центрархів РСФРР повернув ще в 1925 р., інші матеріали надійшли в 1932 р. Ця передача була плановою і необхідною з огляду на цілісність фонду. Для російської сторони цей матеріал не мав великого архівного значення. Саме в цей період Україні передавалися документи Єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів та інтервенції за 1916–1922 рр., і діловодні фонди Харківської губернії за 1919–1921 рр.³⁸

Наприкінці 1932 р. колегія ЦАУ СРСР приступила до врегулювання з Укрцентрархівом питання стосовно матеріалів про Т. Шевченка, що перебували в архівосховищах РСФРР. Цілком доречним у цей період було звернення республіканського літературознавчого Інституту ім. Т. Шевченка до ЦАУ РСФРР з проханням передати харківському Всеукраїнському літературному музею та Картинній галереї ім. Т. Шевченка всі матеріали, пов'язані з ім'ям Кобзаря³⁹.

На одному із засідань колегії ЦАУ СРСР було прийнято рішення про передачу УСРР для тимчасового користування архівних матеріалів, потрібних для видання збірника творів Т. Шевченка. Для фотокопіювання республіка отримала шість справ про життя і творчість митця.

В серпні 1933 р. ЦАУ СРСР, проаналізувавши список справ про життя та творчість Т. Шевченка, вирішило передати УСРР ці матеріали на постійне зберігання за умови, що вилучення їх не завдасть шкоди існуючим фондам Центрархіву РСФРР. Через кілька місяців Укрцентрархів отримав переважну більшість оригіналів згаданих архівних матеріалів з Москви та Ленінграда. Окремим рішенням ЦАУ СРСР задовольнило прохання Всеукраїнського літературного музею та Картинної галереї ім. Т. Шевченка, надіславши їм 31 справу на постійне зберігання. Справи № 28 та № 29 передавалися для тимчасового користування, через від-

сутність дублетних матеріалів у Ленінградському центральному історичному архіві⁴⁰.

На початок 1934 р. Центрархів РСФРР передав Укрцентрархіву всі матеріали, визначені для повернення в Україну. Це були останні надходження до ЦАУ УСРР. З цього моменту поступово згасає активність з виявлення українських фондів у Росії. 1936 р. в Києві проходила нарада керівників та наукових працівників архівних установ СРСР. На ній не прозвучало жодного слова про повернення українських архівних цінностей з регіонів Радянського Союзу. Ні українські, ні російські архівні матеріали не засвідчують зусиль центрархівів республік щодо продовження зазначеного процесу. Це може пояснюватися тим, що Україна вже отримала велику кількість архівних матеріалів з Росії. Адже було повернуто переважну більшість матеріалів, евакуйованих під час Першої світової та громадянської воєн. Українській республіці передали архівні фонди дореформених установ, що існували на її території, а також фонди з КримАСРР. Стосовно інших, неповернутих архівних матеріалів окреслилась чітка позиція Центрархіву РСФРР, котра відкидала будь-які намагання вести переговори про їх передачу.

Однак, визначальним чинником такої тенденції було те, що більшість українських фахівців, котрі безпосередньо займалися поверненням українських архівних цінностей, вже зазнали репресій або перебували під слідством. Йдеться, насамперед, про послідовників Д. Багалія – В. Барвінського, О. Водолажченка, М. Горбаня, В. Дубровського, М. Рубача, тих, хто стояв біля витоків створення Укрцентрархіву, визначення напрямів його роботи. Тоталітарний режим у середині 1930-х рр. почав гальмувати процес повернення не лише архівних матеріалів, а й інших культурних цінностей з РСФРР. Саме в цей час припиняється повернення українських предметів старовини та мистецтва у зв'язку з ліквідацією Паритетної комісії з обміну музейними цінностями між УСРР та РСФРР.

Разом з тим, варто зазначити, що процес повернення власних архівних цінностей був одним із важливих векторів розвитку національної культури в рамках Радянського Союзу. Він органічно доповнював роботу українських наукових кіл з повернення та реституції культурних цінностей з Росії, ініційованих Всеукраїнською Академією Наук та Народним комісаріатом освіти УСРР.

³⁸ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2969. – Арк. 1–84.

³⁹ ДАРФ. – Ф. Р-5325. – Оп. 9. – Спр. 2771. – Арк. 10.

⁴⁰ Там само. – Арк. 22–23.; Арк. 27–28 зв.